

VÍT BOČEK

POZNÁMKA K ETYMOLOGII STAROSLOVĚNSKÉHO *vъsqdъ* ‘SVATÉ PŘIJÍMÁNÍ’

COBISS: 1.01

Pripomba k etimologiji starocerkvenoslovanskega *vъsqdъ* ‘sveto obhajilo’

Prispevek pregleduje dosedanje etimološke razlage starocerkvenoslovanskega *vъsqdъ* ‘sveto obhajilo’. Argumentira se v prid hipoteze, da gre za zgodnjeromansko izposojenko. Najbolj verjetno izvira iz romanskega kontinuanta poznolatinskega *usandum* s področja Dalmacije. Ključne besede: etimologija, prevzemanje, stara cerkvena slovanščina, *vъsqdъ*

A note on the etymology of Old Church Slavic *vъsqdъ* ‘Holy Communion, Eucharist’

This article reviews etymological explanations of Old Church Slavic *vъsqdъ* ‘Holy Communion, Eucharist’. It argues in favor of the hypothesis that the word is an Early Romance loanword. The source was probably a Dalmato-Romance derivative of Late Latin *usandum*.

Keywords: etymology, borrowing, Old Church Slavic, *vъsqdъ*

Staroslověnské *vъsqdъ* ‘svaté přijímání’ (podrobně k dokladům viz Mareš 1984) dosud nemá uspokojivou etymologii. Existuje následujících šest výkladů:

- (1) Přejetí starohornoněmeckého *wiz(z)ōd* ‘přijímání’, ‘svátost’, původně ‘zákon, řád’. To je výklad Nahtigalův (Nahtigal 1936: 5n), který přebírá většina badatelů (podrobně k literatuře viz ESJS 18: 1108).
- (2) Přejetí románského pokračování pozdnělatinského (*post, ad*) *usandum*, tedy verbálního substantiva nebo gerundia od slovesa *ūsāre* ‘užívat’. To je výklad Marešův (Mareš 1984 = Mareš 2000: 578–581), který převzal a co do sémantiky dále podpořil Schaeken (1987: 134).
- (3) Různé způsoby spojení se slovanským **sqdъ* ‘soud’ (Šachmatov 1905; Skok 1973: 356; Hamm 1979: 39–40, 72–73; Nimčuk 1983: 55–56).
- (4) Deverbativum od *vъse(d)liti* ‘usídlit, usadit’ nebo *vъsaditi* ‘vsadit’ (Ondruš 1984; 1991).
- (5) Derivát adverbia *vъsqdu* ‘všude’ (Jagić 1898: 11–12).
- (6) Přejetí románského kontinuantu latinského *visitāre* ‘navštěvovat’ (Kronsteiner 1989: 96).

Pomineme-li Kronsteinerův návrh, který není hlouběji rozveden a narazil by zjevně na nepřekonatelné potíže formální i sémantické, nepřesvědčují především

Text vznikl za podpory grantu Grantové agentury České republiky č. 13-17435S.

všechny domácí výklady staroslověnského slova (výklady 3–5), a to zejména ze sémantických, popřípadě věcných důvodů (pro podrobnosti viz ESJS 18: 1108). Konkurojí si tak především dva výklady přejetí, tedy přejetí buď z prostředí germánského (výklad 1), nebo románského (výklad 2). Ačkoli většina badatelů přebírá Nahtigalův výklad o přejetí ze staré horní němčiny, nikdo dosud přesvědčivě neobjasnil hláskové nesrovnalosti (staroslověnská nosovka proti starohornoněmeckému *ō*, staroslověnský *ʁ* proti starohornoněmeckému *i*), a musí se tedy počítat s nepravidelnými hláskovými substitucemi, případně se sekundárním vlivem jiných slovanských slov (*sqdb*, *vsqdb*), či dokonce s jinou původní podobou staroslověnského slova (*vsudb*).

Jako nejpravděpodobnější se tak jeví Marešův výklad o románském původu staroslověnského slova, který souzní také s většinovým názorem, že staroslověnské slovo je panonismus nebo moravismus. V rámci tohoto výkladu však doposud nebyla diskutována jedna otázka, která podle mého soudu zasluhuje bližší pozornost. Mareš považuje svůj výklad za bezproblémový z formálního hlediska. Počítá s krácením nepřízvučného latinského *ū* v postklasické době, takže *u* pak dává na slovanské půdě regulerně *ʁ* a vzhledem k iniciální pozici ve slově dochází k přibrání protetického *v-*. Skupina *-an-* v zavřené slabice dává nosovku *ɔ*. Po morfologické stránce dochází k zařazení k *o*-kmenovým maskulinům, odtud zakončení *-ʁ* za latinské *-um*. Potud je Marešův výklad vskutku bez vady. Autor však kromě toho výslovně počítá „s neznělým intervokálním *-s-*“ ve zdrojovém románském slově (Mareš 2000: 580). A to je právě bod, který vyžaduje upřesnění.

Jak je dobře známo, ve vývoji z latiny do románských jazyků docházelo k sonorizaci, změně neznělých konsonantů v intervokální pozici v konsonanty znělé. Ačkoli je tento jev romanisty analyzován ve velkém množství prací, nepanuje dosud shoda o jeho dataci, způsobu geografického rozšíření ani příčinách. Sonorizace je přitom jedním z hlavních rysů, na jejichž základě se románské jazykové kontinuum dělí na dvě části: proběhla v západorománském areálu, tedy v těch raně románských dialektech, z nichž se konstituovaly iberorománské jazyky, gallorománské jazyky, rétorománské jazyky (rétorománština v užším smyslu, ladinština a furlánština) a severoitalské dialekty, tj. dialekty ležící severně od takzvané hranice La Spezia – Rimini;¹ ve většině těchto jazyků pak docházelo k různým dalším hláskovým změnám *sonorizovaných* konsonantů (pro přehled viz například Skok 1940: 63–75; Lausberg 1967: 23–33; Weinrich 1969: 105–143; Banfi 1996: 183–184). Práce k tomuto tématu se přitom zaměřují převážně na vývoj okluziv *p > b*, *t > d*, *k > g*, zatímco sonorizaci *s > z* zatím nebyla, pokud je mi známo, věnována samostatná studie. Poznámky k tomuto jevu tak nacházíme zejména v příručkách historického hláskosloví jednotlivých západorománských jazyků a dialektů (srov.

1 Výjimkou v západorománském areálu jsou gaskoňská a aragonéska nářečí v blízkosti baskičtiny, v nichž sonorizace neproběhla. Naopak na východorománském území jsou i doklady na proběhlou sonorizaci, například řada slov ve spisovné italštině, vzešlé z toskánského dialektu.

k rétorománštině v užším smyslu Eichenhofer 1999: 289–290, k ladinštině Kramer 1977: 138–139, k severoitalským dialektům Rohlfis 1949: 341–342) a v obecných pracích o vývoji románských jazyků (srov. například Elcock 1975: 375, 432, 478, 480–481). Problémem při výzkumu sonorizace *-s-* je fakt, že se tato změna – na rozdíl od okluzivní řady – většinou nereflektuje v písmu (srov. Wartburg 1950: 33–34). Platí však, že k sonorizaci *-s-* > *-z-* došlo na západorománském území i v románském kontinuantu pozdnělatinského *ūsāre*: benátské *usār* ‘užívat, mít ve zvyku’, ‘zvykat’ (Boerio 1867: 775), furlánské *usâ* ‘užívat, mít ve zvyku’ (Pirona – Carletti – Corgnalli 1983: 1249), rétorománské *išar, üšar, üšer* ‘opotřebovat’ (Bernardi aj. 1994: 413–414), starofrancouzské *user* ‘užívat, upotřebit’, ‘mít ve zvyku’, ‘přijímat eucharistii’ (Wartburg 1961: 69–72; Mareš 2000: 580) obsahují hlásku sonorizovanou, tedy znělé z.² Pomýšlel-li tedy Mareš v závěru svého textu na to, že výpůjčka mohla pocházet z rétorománského, nejspíše furlánského prostředí jakožto jedné z jazykových složek akvilejského patriarchátu a jeho misijního působení, může to být v rozporu s jeho tvrzením o zachování intervokálního neznělého *s* v našem slově. Otázkou je ovšem datace změny: pokud by k této románské změně došlo později, až po začátku kontaktu románského a slovanského obyvatelstva, bylo by možno počítat s tím, že k přejetí románského kontinuantu pozdnělatinského *usandum* došlo ještě před jejím provedením, a co do místa by pak bylo možné i přejetí v oblasti styku Slovanů s územím rétorománským, jak to předpokládal Mareš. Pokud by však k sonorizaci došlo ještě před prvními kontakty románského a slovanského obyvatelstva, nebylo by možné s místem přejetí v oblasti styku Slovanů s rétorománským územím počítat. Podívejme se proto jednak blíže na to, co o dataci a šíření této změny říkají romanisté, jednak na to, zda a jak se tato románská změna případně reflektuje v dalších raných románských výpůjčkách na slovanské půdě.

Sporadické doklady sonorizace jsou známy už z pozdnělatinských nápisů doby císařské. Doba změny se pak na různých románských územích zřejmě lišila. Ti, kdo předpokládají cizí, totiž keltský vliv na provedení této změny, mají obvykle za to, že se změna šířila z francouzského území směrem na jih a na východ, a počítají s jejím postupným vyzníváním. Rétorománská a severoitalská území, která nás zde zajímají nejvíce, by tak patrně byla změnou zasažena nejpozději, a východnější území dalmatské románštiny už by změnou nebylo zasaženo vůbec. V poslední době se však většina badatelů kloní k modelu, který formuloval Cravens (1991; 2000; 2002; srov. podobně už Bichakjian 1977; nejnověji jej přijímá Loporcaro 2015: 75–76). Podle něj sonorizované konsonanty nejprve vznikly jako alofony neznělých konsonantů na celém románském území, a to už v latině, ale pouze na západě pak došlo v jednotlivých varietách k fonologizaci sonorizovaných variant

2 V ladinštině je doloženo – rovněž se sonorizaci – *ausé* ‘užívat; zvyknout’, které je zřejmě pokračováním prefigovaného latinského *adūsāre* (pro přehled jednotlivých nářečních podob viz Kramer 1988: 178–179). *Aisé, ausé* ve významu ‘štvát, vypouštět na někoho (psa)’ sem zřejmě nepatří (diskusi viz u Gsella 1993: 117).

a zániku variant nesonorizovaných, zatímco na východě naopak došlo k ústupu k původnímu stavu. Model předpokládá, že ke změně na západorománských územích dochází s různou dynamikou, řízenou spíše vnitřními dispozicemi jednotlivých dialektálních útvarů než geografickým šířením z francouzského centra na periferii.

Jak známo, první kontakty Slovanů s románským obyvatelstvem zahrnovaly jak styk se západorománskými dialekty (předchůdci dnešní rétorománštiny, ladinštiny, furlánštiny a severoitalských dialektů), tak s dialekty východorománskými (předchůdci dalmatštiny a všech variet rumunštiny). Slované se tedy setkávali v mluvě románského obyvatelstva jak se sonorizovanými, tak nesonorizovanými konsonanty v intervokalické pozici. Slavisté mají většinou za to, že v době příchodu Slovanů do oblastí osídlených románským obyvatelstvem byla už západorománská sonorizace provedena. Šturm (1928: 23) na základě slovinského toponymického materiálu stanovuje hranici mezi západorománským provedením sonorizace a jejím východorománským neprovedením: hranice probíhá slovinským územím zhruba od Kobaridu na severu směrem ke Koperu na jihu. Podle přítomnosti sonorizovaného, či naopak nesonorizovaného konsonantu v románských výpůjčkách zachovaných ve slovinštině se pak běžně určuje právě přesnější zdrojový románský dialekt: kde je sonorizace, tam se jedná o výpůjčku z furlánštiny, ladinštiny či benátštiny, kde není, tam byla zdrojem románština dalmatská (viz materiál u Šturma 1928). Nejzajímavější vrstvou na tomto materiálu je nejstarší slovanská křesťanská terminologie. I v ní najdeme slova, v nichž se provedená sonorizace reflektuje (například *č* > *dž*: lat. *crux*, akuz. *crucem* ‘kříž’ > rom. **krŭ(d)že* > praslov. **kr’ŭ(d)žī* > **krizb*, pro podrobnosti viz Boček 2010: 82–90), a naopak slova, v nichž se neodráží (například zachované *t*: lat. *sabbatum* ‘sobota’ > rom. **săbbăta* > praslov. **săbăta* > **sobota*, pro podrobnosti viz Boček 2010: 142–144). Zřejmě jen přesnější znalost historických okolností misijního působení z románského prostředí ke Slovanům by mohla vést k závěru, zda provedení či neprovedení sonorizace odpovídá christianizaci vedené ze dvou různých center. Staroslověnské *vsqđb* bez reflexe sonorizace bychom pak museli zařadit do východněji položené oblasti dalmatské. Jediná doložená dalmatská forma příbuzná s latinským *ūsāre* v dalmatštině má podobu *ušūanz* a je Bartolim (1906: 232) glosována s významem ‘uso’ (dalmatské doklady na zachované intervokalické *-s-* uvádí Bartoli 1906: 362).

Shrňme, že Marešův výklad o románském původu staroslověnské *vsqđb* ‘svaté přijímání’ lze upřesnit asi v tom smyslu, že o něco pravděpodobnější než přejetí z románštiny rétorománské je přejetí z románštiny dalmatské.

LITERATURA

- Banfi 1996** = Emanuele Banfi, *Gemeinromanische Tendenzen I: Phonetik*, in: *Lexikon der romanistischen Linguistik* II/1, Tübingen: Günter Niemeyer, 163–199.
- Bartoli 1906** = Matteo Giulio Bartoli, *Das Dalmatische: altromanische Sprachreste von Veglia bis Ragusa und ihre Stellung in der apennino-balkanischen Romania I–II*, Wien: Alfred Holder, 1906.
- Bernardi aj. 1994** = Rut Bernardi aj., *Handwörterbuch des Rätoromanischen: Wortschatz aller Schriftsprachen, einschliesslich Rumantsch Grischun, mit Angaben zur Verbreitung und Herkunft* 1, Zürich: Offizin Verlag, 1994.
- Bichakjian 1977** = Bernard H. Bichakjian, Romance lenition: thoughts on the fragmentary-sound-shift and the diffusion hypotheses, *Romance Philology* 31 (1977), 196–203.
- Boček 2010** = Vít Boček, *Studie k nejstarším romanismům ve slovanských jazycích*, Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2010.
- Boerio 1867** = Giuseppe Boerio, *Dizionario del dialetto veneziano*, Venezia: Cecchini, 1867.
- Cravens 1991** = Thomas D. Cravens, Phonology, phonetics, and orthography in Late Latin and Romance: the evidence for early intervocalic sonorization, in: *Latin and the Romance Languages in the Early Middle Ages*, ed. Roger Wright, London: Routledge, 52–68.
- Cravens 2000** = Thomas D. Cravens, Romance lenition, in: *New Approaches to Old Problems: Issues in Romance Historical Linguistics*, eds. Steven N. Dworkin – Dieter Wanner, Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins, 2000, 47–64.
- Cravens 2002** = Thomas D. Cravens, *Comparative historical dialectology: Italo-Romance clues to Ibero-Romance sound change*, Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins, 2002.
- Eichenhofer 1999** = Wolfgang Eichenhofer, *Historische Lautlehre des Bündnerromanischen*, Tübingen – Basel: Francke Verlag, 1999.
- Elcock 1975** = William Denis Elcock, *The Romance languages*, London: Faber & Faber, 2¹⁹⁷⁵.
- ESJS 18** = *Etymologický slovník jazyka staroslověnského* 18, Brno: Tribun EU, 2016.
- Gsell 1993** = Otto Gsell, Beiträge und Materialien zur Etymologie des Dolomitenladinischen (Nachträge), *Ladinia: sföi culturäl dai Ladins dles Dolomites* 17 (1993), 117–124.
- Hamm 1979** = Josip Hamm, *Das Glagolitische Missale von Kiew*, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1979.
- Jagić 1898** = Vatroslav Jagić, Einige Streitfragen, *Archiv für slavische Philologie* 20 (1898), 1–53.
- Kramer 1977** = Johannes Kramer, *Historische Grammatik des Dolomitenladinischen: Lautlehre*, Gerbrunn bei Würzburg: Wissenschaftlicher Verlag A. Lehmann, 1977.
- Kramer 1988** = Johannes Kramer (ed.), *Etymologisches Wörterbuch des Dolomitenladinischen* 1, Hamburg: Helmut Buske Verlag, 1988.
- Kronsteiner 1989** = Otto Kronsteiner, *Žitije blaženaago Mefodia archiepiskupa moravskaago*, Salzburg: Institut für Slawistik, 1989.
- Lausberg 1967** = Heinrich Lausberg, *Romanische Sprachwissenschaft II: Konsonantismus*, Berlin: Walter de Gruyter, 2¹⁹⁶⁷.
- Loporcaro 2015** = Michele Loporcaro, *Vowel Length from Latin to Romance*, Oxford: Oxford University Press, 2015.
- Mareš 1984** = František Václav Mareš, Das altkirchenslavische *вѣсодѣ* „communio, Eucharistia“, *Das Romanische in den Ostalpen: Vorträge und Aufsätze der gleichnamigen Tagung am Institut für Romanistik der Universität Salzburg vom 6. bis 10. Oktober 1982*, hrsg. von Dieter Messner, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1984, 125–131.
- Mareš 2000** = František Václav Mareš, *Cyrlometodějská tradice a slavistika*, Praha: Torst, 2000.
- Nahtigal 1936** = Rajko Nahtigal, *Starocerkvenoslovanske študije*, Ljubljana: Učiteljska tiskarna, 1936.
- Nimčuk 1983** = Vasil' V. Nimčuk, *Kyjivs'ki hlaholyčni lystky*, Kyjiv: Naukova dumka, 1983.
- Ondruš 1984** = Šimon Ondruš, Z lexiky Kyjevských listov: *вѣсодѣ*, *Slavica Slovaca* 19 (1984), 36–42.
- Ondruš 1991** = Šimon Ondruš, Ešte raz o genéze moravizmu-panonizmu *вѣсодѣ*, *Slavia* 60 (1991), 380–383.

- Pirona – Carletti – Corgnalli 1983** = Giulio Andrea Pirona – Ercole Carletti – Giovanni Battista Corgnalli, *Il nuovo Pirona: vocabolario friulano*, Udine: Società filologica friulana, 1983.
- Rohlf's 1949** = Gerhard Rohlf's, *Historische Grammatik der italienischen Sprache und ihrer Mundarten I: Lautlehre*, Bern: Francke, 1949.
- Schaeken 1987** = Jos Schaeken, *Die Kiever Blätter*, Amsterdam: Rodopi, 1987.
- Skok 1940** = Petar Skok, *Osnovi romanske lingvistike II: historijska fonetika romanskih jezika (ne-naglašeni vokali i konsonanti)*, Zagreb: Izdanje naklade školskih knjiga i tiskаница Banovine hrvatske u Zagrebu, 1940.
- Skok 1973** = Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika 3*, Zagreb: Jugoslaven-ska akademija znanosti i umjetnosti, 1973.
- Šachmatov 1905** = Alexej A. Šachmatov, Der Ausdruck *vsqđb* in altkirchenslavischen Denkmälern, *Archiv für slavische Philologie* 27 (1905), 141.
- Šturm 1928** = Romanska lenizacija medvokaličnih konzonzantov in njen pomen za presojo romanskega elementa v slovenščini, *Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino* 7 (1928), 21–46.
- Wartburg 1950** = Walther von Wartburg, *Die Ausgliederung der romanischen Sprachräume*, Bern: Francke, 1950.
- Wartburg 1961** = Walther von Wartburg, *Französisches etymologisches Wörterbuch: eine Darstellung des galloromanischen Sprachschatzes* 14, Basel: Helbing & Lichtenhahn, 1961.
- Weinrich 1969** = Harald Weinrich, *Phonologische Studien zur romanischen Sprachgeschichte*, Münster: Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung, 1969.

POVZETEK

Pripomba k etimologiji starocerkvenoslovanskega *vsqđb* ‘sveto obhajilo’

Prispevek je posvečen etimologiji starocerkvenoslovanskega *vsqđb* ‘sveto obhajilo’. Najprej so navedene dosedanje etimološke razlage. Za najbolj verjetno se kaže Mareševa razlaga, po kateri je starocerkvenoslovanska beseda izposojenka romanskega kontinuantna poznolatinskega *usandum*, le da je Mareš mislil na prevzem iz alpske (retoromanske ali furlanske) romanščine, glasovna podoba starocerkvenoslovanske besede pa govori za izvor iz vzhodne romanščine, ker tam ni prišlo do romanske sonorizacije nezvnečih so-glasnikov v medvokalnem položaju.